

УДК 78:37.015.31-057.87

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-1-39>**Igor ГРИЩЕНКО,***orcid.org/0009-0005-9527-4614*

викладач кафедри мистецької освіти

Житомирського державного університету імені Івана Франка

(Житомир, Україна) *gryshenkoigordmitrievich@gmail.com*

РОЗВИТОК ВОКАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ СТУДЕНТІВ МИСТЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті визначено сутність та зміст вокально-виконавської майстерності студентів – майбутніх вокалістів у вищій школі. Відзначено, що виконавство – це форма діяльності, якість якої обумовлена рівнем майстерності виконавця; майстерність – сукупність творчого мислення й креативу в застосуванні професійних умінь і навичок у практиці виконавської діяльності. Запропоновано розвиток вокально-виконавської майстерності розглядати як єдність художніх і технічних завдань вокальної підготовки.

Розроблено методика розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей в умовах ЗВО. Метою розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей в умовах ЗВО визначено досягнення ними високого рівня готовності до виконавської діяльності.

Методика включає такі напрями: теоретична і методична підготовка; мовленнєва підготовка; вокальна підготовка; вокально-мовленнєва підготовка; психологічна підготовка; охорона голосу. Упровадження методики здійснюється за визначеними етапами: організаційно-ознайомлювальним; інформативно-діяльним; виконавсько-творчим.

Методами розвитку вокально-виконавської майстерності студентів визначено методи: науково-теоретичної підготовки; діагностики індивідуальних здібностей та особливостей голосу; індивідуального планування, прогнозування і оцінки результатів; методи пояснення, наслідування, впливу музичним матеріалом, емоційно-образний, індивідуально-груповий; фонopedичний метод; методи ситуаційних і письмових завдань; самостійної роботи з розвитку голосу, роботи з аудіо-відео технікою, усвідомленості виконання практичних завдань.

Запропонована методика розвитку вокально-виконавської майстерності студентів дозволить забезпечити ефективність процесу їх професійної підготовки та реалізовуватиметься через використання комплексу експериментальних методів і підходів до вокального навчання студентів.

Ключові слова: вокально-виконавська майстерність, вокаліст, вища школа, розвиток, метод.

Igor GRYSCHENKO,*orcid.org/0009-0005-9527-4614*

Lecturer at the Department of Art Education

Zhytomyr Ivan Franko State University

(Zhytomyr, Ukraine) *gryshenkoigordmitrievich@gmail.com*

DEVELOPMENT OF VOCAL PERFORMANCE SKILLS OF ART STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The article defines the essence and content of vocal performance skills of students – future vocalists in higher education. It is noted that performance is a form of activity, the quality of which depends on the level of skill of the performer; mastery is a combination of creative thinking and creativity in the application of professional skills and abilities in the practice of executive activity. It is proposed to consider the development of vocal performance skills as a unity of artistic and technical tasks of vocal training

The author has been developed a methodology for the development of vocal performance skills of students of art majors in the conditions of higher education institutions. The goal of the development of vocal performance skills of students of art majors in the conditions of higher education institutions is to achieve a high level of readiness for performing activities.

The methodology includes the following directions: theoretical and methodical training; speech preparation; vocal training; vocal and speech training; psychological training; voice protection The implementation of the methodology is carried out according to certain stages: organizational and familiarization; informative and active; executive and creative.

The methods of developing students' vocal performance skills are defined as: scientific and theoretical training; diagnosis of individual abilities and features of the voice; individual planning, forecasting and evaluation of results; methods of explanation, imitation, influence with musical material, emotional-figurative, individual-group; phonopedic

method; methods of situational and written tasks; independent work on voice development, work with audio-video equipment, awareness of practical tasks.

The proposed method of developing students' vocal performance skills will ensure the effectiveness of their professional training process and will be implemented through the use of a complex of experimental methods and approaches to students' vocal training.

Key words: *vocal performance skill, vocalist, higher school, development, method.*

Постановка проблеми. Відомо, що ХХІ століття проголошене ЮНЕСКО «Століттям освіти», а це, у свою чергу, висуває нові вимоги до вищої освіти. Підготовка високопрофесійних, компетентних і конкурентоспроможних вокалістів є одним із пріоритетних напрямків у діяльності сучасних закладів вищої освіти. За існуючого сьогодні різноманіття вокальних методик, які створюються під впливом світових тенденцій у музичній культурі, виникає необхідність синтезу накопиченого досвіду й пошуку нових шляхів формування виконавської майстерності вокалістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей у закладах вищої освіти (далі – ЗВО) наразі є важливою та актуальною, незважаючи на те, що вивчається дослідниками не одне десятиліття. Формування вокально-виконавської майстерності вивчали такі вчені, як Н. Гребенюк, Л. Дмитрієв, А. Єгоров, В. Ємельянов, В. Морозов, О. Стахевич, Л. Работнов, А. Рудаков, М. Фомічов та інші. На жаль, результати їх робіт у своїй більшості поширюються на галузь професійної підготовки музикантів-інструменталістів. Спеціальних досліджень у сфері формування виконавської майстерності вокалістів практично не виявлено.

Мета статті: дослідити методику розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей у ЗВО.

Виклад основного матеріалу. Якщо звернутися до провідних, ключових понять дослідження, то відзначимо, що «вокаліст (від латинських слів “vox” – «голос» й “vocalis” – «звучний») – це виконавець різних вокальних партій у музичному колективі, який передає за допомогою співочого голосу зміст музичного твору» (Микиша, 2002: 8). Загальновідомо, що артист будь-якого жанру є виконавцем. Виконавець виступає свого роду транслятором художнього задуму твору: вокальної партії, драматичного уривка, танцю або музичного інструментального твору. Розвиток вокально-виконавської майстерності можливий тільки в процесі розвитку виконавської творчості артиста, що включає в себе формування бази індивідуальних технічних прийомів виконання, прийомів емоційного впливу на публіку, самоконтролю й стресостійкості під час виконання твору,

а також пошук своєї неповторної індивідуальності (Жишкович, 2012: 11).

Виконавство, відповідно до словника С. Гончаренко, – це «діяльність музикантів, співаків виконавців» (Гончаренко, 1997: 64). Поняття «майстерність» у цьому ж словнику трактується як: а) уміння, володіння професією, трудовими навичками; б) високе мистецтво в якій-небудь сфері (наприклад, педагогічна майстерність) (Гончаренко, 1997: 162).

Щодо вокально-виконавської майстерності, то В.Г. Антонюк трактує її наступним чином: «Високий ступінь володіння спеціалізованими технічними та інтонаційно-виразними вміннями й навичками співу, який постійно удосконалюється та дозволяє вокалісту ефективно управляти інтерпретаційними й емоційними процесами, швидко досягати максимально якісного художньо-звукового результату» (Антонюк, 2010: 12). Розділяючи позицію В.Г. Антонюк, відмітимо, що у сфері вокального виконавства також основними способами виконання виступають технологія звукоутворення й голосоведення; технічні вокальні прийоми та їх розвиток; інтерпретація виконуваного твору; створення індивідуального образу.

Отже, виконавство – це форма діяльності, якість якої обумовлена рівнем майстерності виконавця. Майстерність же виступає як сукупність творчого мислення й креативу в застосуванні професійних умінь і навичок у практиці виконавської діяльності. Звідси розвиток вокально-виконавської майстерності доцільно розглядати як єдність художніх і технічних завдань вокальної підготовки.

Повертаючись безпосередньо до проблеми розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей у ЗВО, зауважимо, що основою навчально-виховного процесу виступає методика, без якої неможливим стає досягнення його позитивних результатів. Розробляючи методику вокального розвитку студентів в умовах вищої педагогічної освіти, викладач «повинен орієнтувались на втілення домінуючих у сучасній педагогіці концептуальних положень про цілісність та системність педагогічного процесу, посилення спрямованості його змісту на комплексне здійснення трьох основних функцій – освітньої, виховної та розвивальної; а також

забезпечення активно-творчої діяльності суб'єкта навчання, стимулювання його потреби у самовираженні та самореалізації» (Василенко, 2003: 87).

Метою розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей в умовах ЗВО є досягнення ними високого рівня готовності до виконавської діяльності.

Завданнями (відповідно до мети і з урахуванням специфіки професійної голосової діяльності вокаліста) є:

- формування готовності: психологічної (розвиток мотивації, інтересу до вдосконалення голосових умінь і навичок, психологічної корекції голосової діяльності); пізнавальної (розширення світогляду і розвиток здібностей до самостійної пізнавальної діяльності); практичної (основних вокальних, мовленнєвих і вокально-педагогічних умінь і навичок);

- формування та розвиток: умінь і навичок, необхідних для підтримки високого професійно-голосового рівня і забезпечення здоров'я голосового апарату; розвиненого слуху; майстерності управління процесом музичного і вокального розвитку на основі отриманих знань.

Важливими також є і принципи, що допомагають розвитку вокально-виконавської майстерності студентів в умовах ЗВО. Це – принцип поєднання технічного та творчого розвитку; індивідуальний підхід до студентів; принцип поступовості і послідовності у навчанні.

Щодо методів розвитку вокально-виконавської майстерності студентів, то до них ми віднесемо наступні методи:

- науково-теоретичної підготовки;
- діагностики індивідуальних здібностей та особливостей голосу;
- індивідуального планування, прогнозування і оцінки результатів;
- методи пояснення, наслідування, впливу музичним матеріалом, емоційно-образний, індивідуально-груповий;
- фонопедичний метод;
- методи ситуаційних і письмових завдань;
- самостійної роботи з розвитку голосу, роботи з аудіо-відео технікою, усвідомленості виконання практичних завдань.

Усі окреслені методи повинні застосовуватися у комплексі.

Методика розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей в умовах ЗВО, на нашу думку, повинна включати такі напрями:

1. *Теоретична і методична підготовка.* Сюди входять:

- самостійне вивчення теоретичної і методичної літератури, що передбачає з'ясування студентом термінології, без знання він буде не в змозі зрозуміти сенс поставлених цілей і завдань роботи на заняттях, причини допущених помилок і прийоми їх виправлення;

- пояснення педагога на заняттях з вокалу, що допомагає з'ясувати причини і способи виправлення помилок;

- ситуаційні завдання, які передбачають самостійне визначення помилки у виконанні, виборі способу її виправлення, обґрунтуванні зробленого вибору.

2. *Мовленнєва підготовка.* Техніка мовлення займає важливе місце серед компонентів, які впливають на розвиток вокально-виконавської майстерності студента. Мовленнєва підготовка – це безпосередньо постановка мовленнєвого голосу; розвиток мовленнєвого слуху; розвиток мовленнєвої виразності (Олексюк, 2006: 90). Сюди ж входить формування й розвиток умінь і навичок: самостійного розвитку голосу для роботи у мовленнєвому режимі; роботи голосу в режимі мовлення-спів; індивідуальної профілактики голосових розладів і відновлення роботи голосового апарату для мовленнєвої діяльності (Олексюк, 2006: 91).

Мовленнєва підготовка вокаліста включає:

- роботу з індивідуально укладеними комплексами вправ (для розвитку навичок управління м'язами дихального, голосового, артикуляційного апаратів; дихання; дикції тощо);

- роботу із скороговками і текстами для розвитку техніки мовлення і проведення роботи зі смисловим та емоційно-образним змістом вокальних творів;

- роботу з текстами-діалогами і дуетними вокальними творами, що дозволяє освоїти техніку роботи з партнером, координацію смислового змісту з акторсько-виконавською роботою тощо;

- використання аудіо-відео записуючої апаратури для перегляду записів (індивідуальних або групових) розвиває мовленнєвий (вокальний) слух; уміння аналізувати і коригувати голосову діяльність; дозволяє сформувати слухові стереотипи еталонного звучання голосу.

3. *Вокальна підготовка* передбачає набуття специфічних вокальних умінь і навичок, до числа яких входять: вокально-технічний і вокально-виконавський розвиток; розвиток емоційної й акторської виразності; формування й розвиток умінь і навичок м'язово-слухової координації, вокального виконання творів різних стилів і жанрів з урахуванням характеру виконуваного твору

й аудиторії; самостійної індивідуальної роботи з голосом; індивідуальної профілактики голосових розладів (Пляченко, 2009: 32). Тут доцільним є:

– робота з не голосовими вправами (для розвитку дихання; дикції; навичок управління м'язами артикуляційного, дихального, голосового апаратів; постави тощо);

– робота з вокальними вправами (теоретичне й методичне пояснення причин, завдань і очікуваних результатів застосування обраної вправи; виконання вправи з різним емоційним забарвленням, у різних манерах (народній, естрадній, академічній тощо) голосоутворення; акцентування уваги на роботі резонаторів, фіксації відчуттів і закріплення набутих навичок);

– робота з художньо-педагогічним матеріалом (освоєння різних (неакадемічних) манер виконання; виконання твору в різних емоційно-образних планах; декламація віршованого тексту репертуарних творів тощо);

– використання аудіо-відео апаратури для перегляду (індивідуального або групового) записів «може виконувати роль «акустичного дзеркала» як об'єктивного доповнення до зауважень педагога» (Прядко, 2012: 28) і сприяє розвитку вокального(мовленнєвого) слуху; вміння аналізувати і коригувати голосову діяльність; дозволяє засвоїти слухові стереотипи еталонного звучання голосу;

– групова форма заняття дає можливість: формування практичних умінь концертної діяльності; навичок аналізу вокального виконання; засвоєння слухових стереотипів індивідуального еталонного звучання голосу; розвитку вокального (мовленнєвого) слуху;

– прослуховування записів професійних виконавців (вокал академічний, народний, естрадний, джазовий) сприяє розширенню знань вокального репертуару; досягненню еталонного звучання; формуванню навичок аналізу вокального виконання; опосередкованому вокальному розвитку.

Важливим є добір репертуарних творів, на якому формуються вокально-технічні й вокально-виконавські уміння та навички студентів. Добір репертуару повинен здійснюватися з урахуванням індивідуальних фізіологічних, психологічних властивостей, рівня підготовки студента, а також найближчих і перспективних цілей. Обраний репертуар можна умовно розділити на тематичні блоки:

– твори композиторів-класиків. Мета вивчення – формування вокальних умінь і навичок академічної манери голосоутворення; знайомство з вокальними жанрами, стилями, творчістю композиторів різних епох;

– твори дитячого репертуару. Мета вивчення – теоретичний аналіз і практичне освоєння вокально-технічних і вокально-виконавських прийомів, необхідних для виконання дитячого репертуару; вивчення дитячого репертуару;

– народні та міські пісні й романси. Мета вивчення – знайомство із стилями, жанрами, етнічними особливостями вокальної творчості народів України і світу; аналіз специфіки звучання і голосоутворення, засвоєння слухових стереотипів і характерних вокально-виконавських прийомів;

– твори популярної (рок-опера, мюзикл, естрада) музики. Мета вивчення – знайомство зі стилями й жанрами, специфікою вокального виконання, формування концертного репертуару, навичок вокально-мовленнєвої діяльності, підвищення мотивації занять;

– твори сучасних композиторів академічної традиції. Мета вивчення – знайомство зі стилями, жанрами, творчістю композиторів; отримання теоретичних знань специфіки вокального (інструментального) втілення.

Розширений репертуар дозволяє освоїти різноплановий вокальний репертуар, підвищити мотивацію занять. Він сприяє формуванню і розвитку умінь і навичок методико-практичних; психологічної корекції вокальної діяльності; аналізу твору і виконання; вокального виконання творів різних стилів і жанрів і корекції голосової діяльності залежно від характеру виконуваного твору (Стахевич, 2012: 51).

4. *Вокально-мовленнєва підготовка* передбачає постійну зміну мовленнєвого і вокального режимів роботи голосу, що вимагає формування та розвитку відповідних умінь і навичок. Підготовці до вокально-мовленнєвої діяльності сприятимуть:

– робота з індивідуально укладеними комплексами неголосових вправ як одночасна підготовка і допомога у вокальній діяльності, яка сприяє постановці мовленнєвого голосу;

– робота зі скоромовками і текстами (вірші, проза) безпосередньо перед початком вокалізу. Передбачає пояснення студентом теоретичних і методичних аспектів голосової діяльності в процесі уроку (режим «мовлення-спів») з використанням прийомів сценічного мовлення і контролю за максимальним зближенням режимів мовленнєвої і вокальної роботи голосу;

– концертно-просвітницька діяльність. Включення в концерти лекційного матеріалу дає можливість практичного застосування в умовах педагогічного спілкування з аудиторією набутих умінь і навичок роботи голосу в режимі мовлення-спів.

5. *Психологічна підготовка* є обов'язковою умовою успішної і безпечної професійно-голосової діяльності вокаліста. Концертна спрямованість вокальної діяльності вимагає спеціальних психологічних умінь і навичок. Високий рівень психологічної готовності до вокально-виконавської діяльності дозволяють сформулювати:

- емоційно-художній розвиток;
- психологічна підготовка до публічних виступів;
- корекція негативних психологічних реакцій;
- вивчення психології вокального виконання;
- добір психологічно й емоційно близького репертуару, який відповідає можливостям студента;
- проведення групових занять – вокальна робота в умовах, наближених до публічних виступів;
- виступи із «співаними» і ретельно відпрацьованими на сцені творами; збільшення кількості концертних виступів, концертів групи, ЗВО, виїзних концертів.

Все це сприятиме формуванню практичних умінь і навичок сценічної діяльності; визначення шляхів і освоєння способів подолання негативного впливу нервової напруги на якість виконання; фіксації в пам'яті нових (позитивних) штрихів, отриманих в результаті творчого підйому перед публікою.

6. *Охорона голосу* вокаліста є необхідною умовою його професійної діяльності. Різноманітність голосової діяльності, специфіка й умови роботи голосу призводять до підвищення ймовірності професійних захворювань голосу. Спеціальні знання, уміння і навички з охорони голосу допоможуть запобігти функціональним і фізіологічним порушенням (Люш, 2011: 89).

Робота з охорони професійного голосу вокаліста передбачає:

- вивчення теоретичної і методичної літератури з охорони, гігієни й профілактики голосу;
- освоєння практичних прийомів профілактики голосових порушень: вправ для підготовки голосового апарату до роботи; розслаблюючих вправ; самомасажу; індивідуально розроблених (з урахуванням природних властивостей і рівня розвитку голосового апарату) розвиваючих і зміцнюючих гімнастичних комплексів; усвідомленого використання захисних, індикаторних і підсилювальних функцій резонаторів;
- аналіз на заняттях особливостей власного голосу і принципів добору методів його розвитку шляхом ведення записів в індивідуальних зошитах як способу фіксації індивідуальних особливостей голосу, недоліків і прийомів їх виправлення;

– формування умінь і навичок аналізу вокальної і мовної діяльності; корекції роботи голосового апарату залежно від внутрішніх і зовнішніх умов; самостійної роботи з голосом;

– розвиток вокального й мовленнєвого слуху і голосу; засвоєння слухового стереотипу еталонного звучання власного голосу; оволодіння резонансною технікою співи.

Таким чином, представлена методика розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей в умовах ЗВО є цілісною, системною, передбачає дотримання провідних напрямів роботи та ґрунтується на діяльнісному підході.

Упровадження запропонованої методики слід здійснювати за визначеними етапами:

- організаційно-ознайомлювальним;
- інформативно-діяльним;
- виконавсько-творчим.

Мета першого етапу впровадження методики розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей полягає у здійсненні адаптації студентів до умов навчання у вищому педагогічному закладі, ознайомленні зі специфікою вивчення дисциплін «Постановка голосу», «Вокальний клас» та ін.; формуванні первинних мотиваційних установок на процес вокального розвитку, формуванні початкових елементарних понять та навичок вокальної діяльності, адаптації голосового апарату до нового професійного співацького режиму роботи; ознайомленні з правилами гігієни та охорони співацького голосу.

Мета другого етапу полягає у здійсненні основної роботи з розвитку вокально-технічних, вокально-слухових, художньо-виконавських умінь та навичок, формуванні стійкої мотивації до занять вокалом, ґрунтовної теоретичної підготовки з питань вокально-виконавської діяльності та суміжних дисциплін.

На третьому етапі впровадження розробленої методики студенти залучаються до активної виконавської діяльності в ході проведення звітних концертів групи, ЗВО, освітньо-виховної роботи, виконання творчих завдань тощо. Це сприятиме застосуванню набутих вокальних умінь і навичок на практиці, узагальненню та закріпленню досвіду вокального виконавства, формуванню в студентів вокально-виконавських знань, умінь та навичок, їх адаптації до умов професійної діяльності, накопиченню вокального репертуару.

Висновки. Сучасна система фахової підготовки майбутнього вокаліста в умовах ЗВО потребує реалізації такого методичного підходу, який міг би забезпечити інтеграцію мистецьких знань

у систему вокально-виконавської підготовки студентів і був би спрямований на відшліфування їх умінь виконавської майстерності. Запропонована нами методика розвитку вокально-виконавської майстерності студентів мистецьких спеціальностей

у ЗВО дозволить забезпечити ефективність процесу професійної підготовки майбутніх вокалістів та реалізовується через використання комплексу експериментальних методів і підходів до вокального навчання студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк В.Г. Постановка голосу: навчальний посібник для студентів вищих музичних навчальних закладів. Київ: Українська ідея, 2010. 98 с.
2. Василенко Л.М. Взаємодія вокального і методичного компонентів у процесі професійної підготовки майбутнього вчителя музики: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2003. 211 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
4. Жишківич М. Основи вокально-педагогічних навиків: методичні поради для студентів вокальних факультетів вищих навчальних закладів культури і мистецтв III-IV рівнів акредитації. Львів, 2012. 63 с.
5. Люш Д.В. Розвиток і охорона співацького голосу. 3-тє вид., перевид. Київ: Ранок, 2011. 138 с.
6. Микиша М.В. Практичні основи вокального мистецтва. 2-е вид. Київ: Муз. Україна, 2002. 90 с.
7. Олексюк О.М. Музична педагогіка: навчальний посібник. Київ: КНУКіМ, 2006. 188 с.
8. Пляченко Т.М. Методика викладання вокалу: навч.-метод. посібник для студентів музичних факультетів (спеціальність «Музична педагогіка і виховання»). Кіровоград: КДПУ, 2009. 80 с.
9. Прядко О.М. Розвиток співацького голосу: методичні рекомендації для викладачів вокалу та студентів музично-педагогічних факультетів вищих навчальних закладів. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2012. 92 с.
10. Стахевич О. Основи вокальної педагогіки: навчальний посібник для студентів диригентсько-хорових факультетів музичних і педагогічних вузів. 3 вид, допов. Суми, 2012. 91 с.

REFERENCES

1. Antoniuk V.H. Postanovka holosu: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchychk muzychnykh navchalnykh zakladiv. [Voice production: a study guide for students of higher music educational institutions]. Kyiv: Ukrainska ideia, 2010. 98 s. [in Ukrainian]
2. Vasilenko L.M. Vzaiemodiia vokalnoho i metodychnoho komponentiv u protsesi profesiinoi pidhotovky maibutnoho vchytelia muzyky: dys. ... kand. ped. nauk. [The interaction of vocal and methodical components in the process of professional training of the future music teacher: thesis... cand. of ped. sciences]. Kyiv, 2003. 211 s. [in Ukrainian]
3. Honcharenko S. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk. [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid, 1997. 376 s. [in Ukrainian]
4. Zhyshkovych M. Osnovy vokalno-pedahohichnykh navykiv: metodychni porady dlia studentiv vokalnykh fakultetiv vyshchychk navchalnykh zakladiv kultury i mystetstv III-IV rivniv akredytatsii. [Fundamentals of vocal and pedagogical skills: methodical advice for students of vocal faculties of higher educational institutions of culture and arts of III-IV levels of accreditation]. Lviv, 2012. 63 s. [in Ukrainian]
5. Liush D.V. Rozvytok i okhorona spivatskoho holosu. 3-tie vyd., perevyd. [Development and protection of the singing voice. 3rd edit.]. Kyiv: Ranok, 2011. 138 s. [in Ukrainian]
6. Mykysha M.V. Praktychni osnovy vokalnoho mystetstva. 2-e vyd. [Practical basics of vocal art. 2nd edit.]. Kyiv: Muz. Ukraina, 2002. 90 s. [in Ukrainian]
7. Oleksiuk O.M. Muzychna pedahohika: navchalnyi posibnyk. [Musical pedagogy: study guide]. Kyiv: KNUKiM, 2006. 188 s. [in Ukrainian]
8. Pliachenko T.M. Metodyka vykladannia vokalnu: navch.-metod. posibnyk dlia studentiv muzychnykh fakultetiv (spetsialnist "Muzychna pedahohika i vykhovannia"). [Methodology of vocal teaching: a guide for students of music faculties (specialty "Music pedagogy and education")]. Kirovohrad: KDPU, 2009. 80 s. [in Ukrainian]
9. Priadko O.M. Rozvytok spivatskoho holosu: metodychni rekomendatsii dlia vykladachiv vokalnu ta studentiv muzychno-pedahohichnykh fakultetiv vyshchychk navchalnykh zakladiv. [Development of the singing voice: methodical recommendations for vocal teachers and students of music and pedagogical faculties of higher educational institutions]. Kamianets-Podilskyi: PP Buiynskyi O.A., 2012. 92 s. [in Ukrainian]
10. Stakhevych O. Osnovy vokalnoi pedahohiky: navchalnyi posibnyk dlia studentiv dyryhentsko-khorovykh fakultetiv muzychnykh i pedahohichnykh vuziv. 3-tie vyd, dopov. [Fundamentals of vocal pedagogy: a study guide for students of conducting and choral faculties of music and pedagogical universities. 3rd edit.]. Sumy, 2012. 91 s. [in Ukrainian]